

UDK:94(575.1)

Toyirjon MATYAQUBOV,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi
E-mail: toyirjon88@gmail.com

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti professori J.Yaxshilov taqrizi asosida

QUYI AMUDARYO HUDUDIDA KALTAMINOR MADANIYATI RIVOJLANISHGA DOIR BA'ZI BIR MULOHAZALAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada Amudaryo hududidagi Kaltaminor madaniyati rivojlanishining ayrim jihatlari tadqiq qilinadi. Ma'lumki, Amudaryoning quyi oqimi mintaqasi qadimdan yirik irrigatsion tizimlar mavjud bo'lganligi va bu yerda turli davrlarda yuqori darajada rivojlangan madaniyat shakllanganligi bilan ajralib turadi. Qolaversa, ushbu hududda o'tkazilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida topilgan materiallar Kaltaminorning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotini o'rganish imkonini beradi. Shuningdek, maqolaning asosiy maqsadi ushbu hududning qadimgi davrdan boshlab hozirgi kungacha saqlanib qolgan madaniy merosini tadqiq etish hamda uning bugungi kunda dunyo sivilizatsiyasi taraqqiyotiga qo'shgan hissasini ochib berishdir. Maqolada Xorazm vohasida Kaltaminor madaniyatining rivojlanishi ilk bosqichi tarixi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Tolstov S.P., Xolmatov N.U., Vinogradov A.V., Bryune F., Quyi Amudaryo, Xorazm, Sariqamish, Uzboy, Yonbashaqala, Jonbas-4, Qavat-5, Kunyak, Qavat-7, Qurg'oshin G.D, Kirk-qiz, Qurol-1, Baraktam.

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ ПО ПОВОДУ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ КАЛЬТАМИНОРА В НИЖНЕМ АМУДАРЬЯСКОМ РЕГИОНЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются некоторые аспекты развития калтаминорской культуры в регионе Амударья. Известно, что нижнее течение Амударья издавна характеризовалось наличием крупных ирригационных систем и формированием здесь в разные периоды высокоразвитых культур. Кроме того, материалы, найденные в результате археологических исследований в этом районе, позволяют изучать социально-политическую, экономическую и культурную жизнь калтаминора. Главная цель статьи – изучение культурного наследия этого региона, сохранившегося с древних времен до наших дней, и выявление его вклада в развитие современной мировой цивилизации. В статье рассматривается история первого этапа развития калтаминорской культуры в Хорезмском оазисе.

Ключевые слова: Толстов С.П., Холматов Н.У., Виноградов А.В., Брюне Ф., Нижняя Амударья, Хорезм, Сарыкамьш, Узбой, Йонбашкала, Джонбас-4, Кават-5, Куньяк, Кават-7, Кургошин Г.Д., Кирк-киз, Куроли-1, Барактам.

SOME CONSIDERATIONS ON THE DEVELOPMENT OF KALTAMINOR CULTURE IN THE LOWER AMU DARYA REGION

Annotation

This article examines some aspects of the development of the Kal'taminor culture in the Amu Darya region. It is known that the lower reaches of the Amu Darya have long been characterized by the presence of large irrigation systems and the formation of highly developed cultures here at different times. In addition, the materials found as a result of archaeological research in this area allow us to study the socio-political, economic and cultural life of Kal'taminor. The main goal of the article is to study the cultural heritage of this area, preserved from ancient times to the present day, and to reveal its contribution to the development of world civilization today. The article covers the history of the first stage of the development of the Kal'taminor culture in the Khorezm oasis.

Keywords: Tolstov S.P., Kholmatov N.U., Vinogradov A.V., Bryune F., Lower Amudarya, Khorezm, Sarikamish, Uzboy, Yonbashaqala, Jonbas-4, Qavat-5, Kunyak, Qavat-7, Kurgoshin G.D, Kirk-kiz, Kuroli-1, Baraktam.

Kirish. Quyi Amudaryo regionida geografik holati, antropogen landshafti, geomorfologiyasi, aholining joylashish xususiyatlari jihatidan bir-birini takror qilmaydigan holatlariga ega. Mazkur tarixiy ma'lumotlar Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasining avvalo Turtkul, Beruniy, va (hozir Ellikqala) tumanlarida axoli turar-joylarida olib borgan keng qamrovli arxeologik izlanishlar natijasida olingan ashyolar neolit davri jamiyatini ijtimoiy-iqtisodiy va etnik madaniy munosabatlarni yoritishga xizmat qiladi. Arxeologik adabiyotlarda Jonbas-4 manzilgohi Xorazm vohasida ilk etnik makon bo'lib, unda o'rnashgan neolit davri urug' jamoalari aholini soni 125 kishi qayd qilingan, u arifmetika tadqiqotchilar o'z asarlarida keng qo'llaniladi, ijodiy rivojlantirilmaydi. Jonbas-4 manzilgohi urug' jamoalari aholi son miqdori oshganligi sabab, Sariqamishbo'yi, Uzboy, Sirdaryo sharqiy tekisligi, Quyi Zarafshon va ustyurt

xududlarida neolit davri urug' jamoalari tomonidan yaratilgan madaniyat Kaltaminor madaniyati nomi bilan ma'lum. Ushbu maqolada Jonbas-4 manzilgohi urug' jamoalari aholi soni o'sishi munosabati bilan qo'shni xududlar sari migrasion jarayonini yoritish nazarga olingan.

Kaltaminor madaniyati – O'zbekistonda neolit davriga oid ilk topilgan arxeologik madaniyat (miloddan avvalgi 7-3-ming yillik). Kaltaminor ko'li yonidan topilgan. 1939-40 va 1945-yillar Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi tekshirgan. Kaltaminor madaniyati Amudaryoning qadimiy Oqchadaryo deltasi, Qizilqum, Yuqori O'zboy, Mohondaryo, Orolning shimoliy-sharqiy bo'ylarida, Qozog'iston va sharqiy Kaspiy, ya'ni Balxan va Manqishloq hududlarigacha tarqalgan. Albatta, bu juda katta hududda yagona bir oilaga oid odamlar yashagan emas, bu yerlarda bir-biriga yaqin bo'lgan qabilalar yashagan deysh to'g'ri bo'ladi. Yaqinlik,

asosan, tosh qurollarda yaxshi ko'rinadi. Tosh qurollarni, yasash texnikasi va uning tiplarida o'xshashlik farqlar esa sopol idishlarda, ya'ni uning bezaklarida – bezak buyumlarda, taqinchoqlarda ko'rinadi. Asosiy qurollarining o'xshashligi va farqlarini saqlab qolgan qurollar – shu vohalarda bir-biriga o'xshash, bir xil turmush tarziga ega bo'lgan urug'lar bo'lganligini ko'rsatadi. Bular Oqchadaryo, quyi Zarafshon, Lavlakon, yuqori O'zboy, Ustyurt guruhlaridan iborat. Shu hududlarda yashagan neolit odamlari 7-3-ming yillikda yashab ovchilik, temirchilik va baliqchilik bilan tirikchilik o'tkazishgan. Ovchilik, terimchilik va baliqchilik bilan bog'liq qurollarni ishlash texnikasi neolit davrida eng cho'qqiga chiqqan davr hisoblanadi. bog'liqlar, kesuvchi, teshuvchi qurollar, o'q-yoylar, kamon o'qlari va shunga o'xshash qurollarni yasash eng takomillashgan davr hisoblanadi. Mikrolit qurollarining paydo bo'lishi, suyakdan va yog'ochdan yana ham takomillashgan qurollar yasash imkoniyatini bergan. Arxeologlar, asosan, shu mikrolitlar va o'qyoyni yasalishiga asoslanib neolit davrini davrlarga ajratganlar. Kaltaminor madaniyatini ham 3 davrga bo'lib o'rganilgan. Kaltaminor madaniyatining ilk davri 7-5 ming yillikka to'g'ri keladi. Bu davrga xos yodgorliklar Zarafshonning quyi oqimida, Qizilqumning Lavlakon va Karakata, janubiy sharqiy Ustyurtida topilgan va o'rganilgan. Kaltaminor madaniyatining o'rta davri 6-5-ming yillikka to'g'ri keladi. Bu davrga oid manzilgohlar butun Qizilqum va unga yaqin bo'lgan hududlardan topilgan. Kaltaminor madaniyatining oxirgi davri 4-3 ming yillikka to'g'ri keladi. Bu davrga oid yodgorliklarga Qozog'iston hududlaridagi manzilgohlar kiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XX asr 30 yil o'rtalaridan Xorazm ekspeditsiyasi tarkibida tumani xududida joylashgan Yonboshqala balandligida o'troq aholi hunarmandlari tomonidan qad ko'tarilgan Yonboshqala antik davr yodgorligi yaqinida yer sathiga qurilgan Yonboshqala-4 manzilgohida olib borilgan qazishma ishlari natijasida olingan ashyolar mil.avv.IV-III ming yillikka oid bo'lib, "Kaltaminor madaniyati" degan etno toponomikani adabiyotlar sahifasiga joylashtirilgan. S.P.Tolstov ilk monografiyasida Yonbosh-4 urug' jamoalari olib borgan xo'jaligini "Kaltaminor madaniyati" joylashtirgan. Tadqiqotchi Kaltaminor madaniyati ilk bosqichi IV-III ming yillikka o'ldirgini qayd qilgan. Tadqiqotchining keng jamoatchilik ommaga mo'ljallangan nashrida Jonbas-4 manzilgohi makoni madaniy qatlamidan olingan ashyolar namunalari berilgan, lekin tarixiy davrlarga bo'lingan emas. Tadqiqotchi XX asr 60 yili boshida chop qilingan nashrida Kaltaminor madaniyati to'g'risida fikr-mulohazalariga ko'ra, ikki tarixiy davrga bo'lingan, ya'ni birinchi tarixiy davri mil.avv.IV ming yillik oxiri - III ming yillik birinchi yarmi, ikkinchisi esa III ming yillik ikkinchi yarmi - II ming yillik boshlari qilib belgilangan. Tadqiqotchilar xamkorligida nashr qilingan monografiyada Kaltaminor madaniyati ilk bosqich IV ming yillik oxiri - III ming yillik boshi, ikkinchisi esa, III ming yillik ikkinchi yarmi - II ming yillik boshi" qilib belgilangan. Tadqiqotlarda qayd qilingan Kaltaminor madaniyati davrlashtirilishi munozaraga aylanishi mumkin, lekin tadqiqotchilar tomonida qabul qilingan. Bizning nazarimizcha Jonbas-4 manzilgohida dastlabki qazish ishlari vaqtida manzilgoh ichki qismida shurf ishlari olib borilgan emas, chaylaning ilk qurilishi qadimiy bo'lsa kerak. Shu ma'noda N.U.Xolmatovning fikri diqqatga sazovor. 2008 yilda chop qilingan N.U.Xolmatov monografiyasida Kaltaminor madaniyati davrlashtirilishi quyidagicha izox qilgan. Chunonchi-neolit davriga mansub Jonbas-4 manzilgohida o'rnatilgan urug' jamoasi madaniyati mil.avv. V ming yillik oxiri – IV ming yillik o'rtalari (o'rta neolit davri), ikkinchisi so'nggi neolit davriga oidligi mil.avv.IV ming yillik ikkinchi yarmi- III ming yillik qilib belgilangan.

Xorazm vohasi, unga ulanib ketgan Sariqamishbuyi, Uzboy, Sirdaryo sharqiy tekisligi, Quyi va o'rta Zarafshon hududlarida Xorazm ekspeditsiyasi va Ya.G'.G'ulomov rahbarligida Mahondaryo va Gujajli irmoqlari tizimida aholi turar-joylari to'g'risida ma'lumotlar keng.A.V.Vinogradov ilk monografiyasida Oqchadaryo xavzasi Sho'rxon va Sulton Uvays tog'i o'rtasida arxeologik yodgorliklarni quyidagi guruhlarga ajratgan:

Ilk guruh-Janbos-4 (quyi qatlami) Jonbas-31, Qavat-5, kunyak-1.

O'rta gruppqa Qavat-7, Jonbas-32, Tadjiqazgan 6 a, Qurgashin G i D, Dingeldji-6, Kirk-kiz-1 Djanbas-4 yuqori qatlam.

So'nggi gruppqa Tadjikazgan-6. Jonbas-5, Tadjikazgan-8, Djanbas-4, Dingeldji-6, Qurali-1, Baraktan-10.

A.V.Vinogradov asarida Janbos-4 manzilgohi urug' jamoalari turar-joylarini ilk, neolit davriga ajratgan, ya'ni

1-Jonbas-4, Qavat-5, Kunyak, manzilgohlari jalb qilingan. Tadqiqotchi F.Bryune maqolasida Kaltaminor madaniyati birinchi bosqichiga Quyi Zarafshonda (Uchashi-131), manzilgohini jalb qilib, ilk bosqichni mil.avv.VII-VI ming yillik bilan belgilagan.

Tadqiqot metodologiyasi bo'yicha quyidagilar olindi:

Ilmiy xolislik, tarixiy-xronologik izchilik, nazariy-qiyosiy tahlil, bahs, munozara, umumlashtirish, geografiya, etnografiya, etnodemografiya ma'lumotlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. O'tgan asr arxeologik adabiyotlar va XXI asr nashrlarda qayd qilingan tarixiy ma'lumotlarni asos qilib olib, Tolstov tomonidan Kaltaminor sug'orilish tizimida joylashgan Jonbas-4 manzilgohidan olingan ashyolar Kaltaminor madaniyatini ilmiy jamoatchilik e'tiboriga havola qilindi, tadqiqotchilar esa ushbu madaniyatni asarlarida doimo qo'llab kelmoqdalar, xolis fikr-mulohazani qayd qilmaydilar.

Tadqiqotchilar asarlarida Jonbas-4 manzilgohi urug' jamoalari tarix taqozasiga ko'ra, qo'shni hududlarga, yani Sirdaryo sharqiy tekisligi, janubiy-g'arbiy Qozog'iston, Ural tog'i janubi, Volga-Don oralig'i hududlari yashagan aholi madaniyati Kaltaminor madaniyatiga oidligi tahlil qilingan. Yuqorida qayd qilingan tahlil asosida quyidagi natijalarni izoh qilish mumkin: Natijalar shuki, Oqchadaryo havzasi Yonboshqala balandligi yon qismiga yog'och ustunli konusimon shaklda qurilgan Jonbas-4 manzilgohi urug' jamoalari "Ona" rahnamoligida Sariqamishbuyi, Uzboy, Tuyamuyin, Sirdaryo sharqiy tekisligida o'rnatilgan neolit davri aholisi hamda Quyi va o'rta Zarafshon, Qozog'iston janubi-g'arbiy Ural tog'i janubiy hududlarida istiqomat qilgan aholi bilan iqtisodiy-madaniy aloqalarni olib borgan. Shu munosabat bilan yuqorida qayd qilingan geografik kenglik "Kaltaminor madaniyati" yoyilgan hudud bo'lgan.

Amudaryo hududi Markaziy Osiyodagi eng qadimiy madaniy markazlardan biri hisoblanadi. Uning quyi oqimida joylashgan Kaltaminor madaniyati alohida e'tiborga loyiqdir. Bu hududda topilgan arxeologik topilmalar shuni ko'rsatadiki, ushbu hududdagi aholi juda qadim zamonlardan buyon dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelgan.

Kaltaminorda ilk bor o'rta asrlardan boshlab aholi punktlarining paydo bo'lishi qayd etilgan. O'sha davrda hududda sug'orish tizimi yaxshi rivojlangan edi. Ushbu irrigatsion tarmoqlarning mavjudligi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish uchun qulay sharoit yaratgan. Shu boisdan ham Amudaryo vodiysining quyi qismida katta shahar va qishloqlar tashkil topgan.

Qadimgi davrlardagi moddiy madaniyat namunalari orasida turar-joy binolari, hunarmandchilik buyumlari, uy-ro'zg'or buyumlari kabi buyumlar diqqatga sazovor. Bular orasida ayniqsa mashhur bo'lgan obidalaridan biri bu Qoratepa hisoblanadi. Ushbu joyda olib borilgan qazishmalar davomida

turli davrlardagi binolar qoldiqlari, kulolchilik mahsulotlari, metall buyumlar va boshqa narsalar topilgan.

Kaltaminordagi jamiyat o'zining murakkab tuzilishiga ega bo'lgan. Shahar aholisi asosan savdo-sotiq, hunarmandchilik va qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan. Qishloq aholisidan farqli ravishda shaharliklar ko'proq rivojlangan iqtisodiyotni yuritishgan. Bundan tashqari, mazkur hududda turli diniy e'tiqodlarga mansub odamlar yashaganligi ma'lum. Masalan, buddizm va zardushtiylik dinlariga e'tibor qaratilgan.

Amudaryo havzasining quyi qismidagi Kaltaminor madaniyati asrlar davomida rivojlanib kelgan. Mazkur hududning boy tarixi va madaniy merosi bugungi kunda ham ahamiyat kasb etadi. Chunki u nafaqat mahalliy xalqning hayoti haqida balki butun jahon sivilizatsiyasining rivojlanishi jarayonlarida muhim rol o'ynaganligini anglatadi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida zikr qilingan ma'lumotlar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

-Xorazm vohasi, unga ulanib ketgan hududlar bir-biriga ulanib ketgan.

-Amudaryo, Zarafshon va Sirdaryolar taraqqiyoti natijasida keng tekislik aholi o'rinishib, etnik jarayonni olib borishiga qulay bo'lgan.

-Mil.avv.V ming yillik oxiri- IV-III ming yillikda Jonbas-4 manzilgohida o'rinishgan urug' jamoalari Quyi va o'rta Zarafshon, Volgabo'yi va Janubiy Ural tog'i hududlarida o'rinishgan aholi umum geografik kenglikda, umum muhitda yashab xo'jalik-madaniy aloqalarni olib borganlar.

Takliflar quyidagicha izohlandi:

1.Janubiy Orolbo'yi geografik holati, aholining joylashish xususiyatlarni keng ma'noda o'rganish;

2.Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon daryolari tarixiy o'rni, hozirgi holatini tahlil qilish;

3.Hozirgi zamonda Xorazm va qo'shni hududlarda aholi o'rtasida iqtisodiy-madaniy aloqalarni yuqori bosqichda olib borish imkoniyatini yoritish.

ADABIYOTLAR

1. Tolstov S.P. Drevniy Xorezm-M.MGU 1948.
2. Tolstov S.P. Po sledam drevnexorezmiyskoy sivilizatsii-M-L, Nauka, 1948.
3. Tolstov S.P. Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta-M, IVL RAN, Nauka, 1962.
4. Nizovya Amudari Sarikamish Uzboy. Istoriya formirovaniya i zaseleniya-M.:Nauka, 1960. Vip-3.
5. Xolmatov N.U. O'zbekistonning neolit davri jamoalarining moddiy madaniyati-Toshkent,:Fan, 2008.
6. Vinogradov A.V. Drevnie oxotniki i ribolovi sredneazitskogo mejdurechya-M:Nauka, 1981. T.XIII.
7. Vinogradova A.V. Neoliticheskie pamyatniki Xorezma M. Nauka. 1968. Vip-8.
8. Bryune F. O novom issledovanii neoliticheskoy Keltminarskoy kulturi (Uzbekistan) //Arxeologiya i istoriya Sentralnoy Azii v trudax Fransuzskix uchenix-Samarkand. 2014-T.1.